

A történelem politikai felhasználásáról

A múlt és különösen a történelem iránti érdeklődés jelenleg tapasztalható megélénkülésének számtalan jele van, és meglehetősen változatos okokra vezethető vissza, de két szorosan összetartozó antropológiai tényező kiemelkedik a jelenség magyarázatai közül. Az első az, hogy az idő múlását állandóan gyorsuló folyamatként érzékeljük, a másik pedig, hogy ennek ellenhatásaként a múlt mint orientációs pont jelentősen felértékelődött a jelennel és a jövővel szemben. Ezek közvetlen következményei nem mérhetőek fel egészében, de az emlékezetkultúra terjedése a hétköznapi életben és a tudományok területén egyaránt jól érzékelteti a jelenséget. A folyamatot ma már tekinthetjük a modern kor szükségszerű velejárójának, amelynek irányán lehetetlen változtatni, sőt sebessége is egyre csak fokozódik, de hatásai a múlt iránti érzékenység megélénkülése által valamelyest ellensúlyozhatók.

Az idő ma egyre gyorsabban telik, a jelen folyamatosan zsugorodik, egyre rövidebb ideig tart az az időszak, amikor az életkörülmények hozzávetőleges állandóságával számolhatunk.¹ A tapasztalati tér és az elvárás horizont egyre kevésbé vágnak egybe.² A jelen időben való tartózkodás nagymértékben lerövidült, és ennek nyomán minden sokkal hamarabb válik múlttá, mint bármikor korábban. A bennünket körülvevő világ tárgyainak tartóssága alig éli túl a jelen folyamatosan rövidülő pillanatát, mivel az innováció tempója folyamatosan fokozza az elavulás sebességét is. A változások nyomán maga a „régí” szó jelentése is átalakult: egykor egy tárgy addig maradt világunk része, amíg használható volt, ma pedig addig, amíg nem jön egy új, és nem váltja fel, függetlenül annak használhatóságától.³ A folyamatot a modernitás mai körülményei között természetesen tekinthetjük, és általánosságban a történelem felgyorsulásának nevezhetjük.⁴

A megnevezésnek [...] világos az értelme: a leginkább kontinuos és állandó jelenség már nem az állandóság és a kontinuitás, hanem a változás. És a változás egyre gyorsul, egyre gyorsabban billen ki eredeti helyéből a múlt összes eleme, miközben maga a múlt egyre erőteljesebben távolodik. Az emlékezet

¹ Lásd Hermann LÜBBE, *Gegenwartsschrumpfung und zivilisatorische Selbsthistorisierung = Schrumpfungen: Chancen für ein anderes Wachstum: Ein Diskurs der Natur- und Sozialwissenschaften*, hg. Frithjof HAGER, Werner SCHENKEL, Berlin – Heidelberg, Springer, 2000, 11–20.

² Vö. Reinhart KOSELLECK, *’Tapasztalati tér’ és ’várakozási horizont’ – két történelmi kategória*, ford. HIDAS Zoltán, = R. K., *Elmúlt jövő*, Bp., Atlantisz, 2003, 401–430.

³ LÜBBE, *i. m.* 15–16.

⁴ Az elnevezés Daniel Halévy-től származik, de a jelenség számos különböző aspektusát bemutató leírás létezik.

megszervezése érdekében fel kell mérni ezt a fordulatot, amely megtörte a történelmi idő egységét, a szép és egyszerű linearitást, amely a jelen és a jövőt a múlttal egyesítette.⁵

Történelmi távlatban a hagyomány erejét a feltartóztathatatlan változás tapasztalata fokozatosan felmorzsolta, de a hozzá fűzött reményeket és ígéreteket nem volt képes beváltani, így maradt az általános rossz közérzet a jelen és az egyre kevésbé belátható jövő kapcsán, aminek következtében az orientációvesztés érzése egyre inkább elhatalmasodott a modern ember világában. Immár sem a jelen, sem a jövő nem kecsegtetett kedvező kilátásokkal, ezért csak a múlt maradt biztos, amely korábban soha nem tapasztalt mértékben felmagasztosult, és minden más időtől független jelentőségre és értékre tett szert. A világban való tartós berendezkedés lehetetlensége váltotta ki a múlt iránti érzéket és vágyat, amely fokozatosan az élet minden területét áthatotta. Az antikvitások iránti kereslet folyamatos bővülése, a bolhapiacok virágzása, egész épületegyüttesek eredeti formájukban való részleges vagy teljes rekonstrukciója, népszerűsítő történelmi folyóiratok és könyvek, tematikus televíziós csatornák születése, valamint a múzeumkultúrának szinte minden tárgyra való kiterjedése mind ennek kétségbevonhatatlan jelei.

A folyamat lassanként odáig fokozódott, hogy a jövő pátoaszát szinte teljesen elnyelte a múlt iránti érdeklődés. Immáron nem a jövő lett a legfontosabb orientációs pont, hanem a múlt. Amíg a haladásba vetett hit megkérdőjelezhetetlen volt, addig nem sokra becsülték a régít, és inkább a jövő előtt álló akadályt láttak benne. Csakhogy az utópikus energiák fokozatosan kimerültek, és az optimizmust lassanként felváltotta a válság általános érzése, amely mára állandósult és az egész korszakot jellemző fogalommá vált. Ebben a helyzetben alakult ki és terjedt el egyfajta kompenzációként a történetiség iránti érzék,⁶ mint a megőrzés formája, amely meglehetősen változatos formákat öltött, és a civilizációs dinamika ellensúlyozásaként a jelen muzealizáló megőrzésére törekedett.⁷

A jövő anticipálására való képtelenségünk [...] azt a kényszert szabja ránk, hogy áhítatosan gyűjtögessük, némileg differenciálatlanul, azokat a látható nyomokat és materiális jeleket, amelyek egykor (talán) majd tanúsíthatják, kik vagyunk vagy kik lehettünk. Más szavakkal, itt a vége a történelem mindenféle teleologikus értelmezésének – vége annak a történelemnek, amelynek ismerjük a végét –, s ez terheli meg a jelen az „emlékezés kötelességének” parancsával, amelyről oly sokat hallunk már.⁸

⁵ Pierre NORA, *Emlékezetdömping: (Az emlékezés hasznáról és káráról)*, ford. MIHANCsik Zsófia, Magyar Lettre International, 2007, ősz. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00050/nora.htm> (Letöltés ideje: 2018. október 8.)

⁶ Lásd Joachim RITTER, *A szellemtudományok feladata a modern társadalomban*, ford. PAPP Zoltán = J. R., *Szubjektivitás*, Bp., Atlantisz, 2007, 81–111.

⁷ LÜBBE, *i. m.*, 13.

⁸ NORA, *i. m.*

Mindez az emlékezet formáinak és eszközeinek szinte hihetetlen mértékű megsokszorozódásával és differenciálódásával járt együtt, amihez az az érzés társult, hogy csakis így lehet ellensúlyozni valamelyest a gyorsulás hatásait. Az emlékezet azonban így lassan rutinná vált, és miután intézményesült, elvált a személyek és a közösségek közvetlen tapasztalatától. A *milieux de mémoire*-okból *lieux de mémoire*-ok lettek, azaz az emlékező közösségeket felváltották az emlékezhelyek.⁹

[A] múlttal már nincs közvetlen kapcsolatunk. Csak dokumentációk, levéltárak, emlékművek rekonstrukciójával tudjuk fellelni, s ez alkotja az „emlékezetet”, amely maga is művi, és a mai megnevezését jelenti annak, amit egykor egyszerűen csak „történelemnek” hívtunk. [...] Az „emlékezet” olyan általános értelmet kapott, és annyira eláraszt mindent, hogy egész egyszerűen kiszorítani látszik a „történelem” szót, és a történelem kutatását is az emlékezet szolgálatába állítja.¹⁰

A történetpolitika fogalmáról

Az emlékezetkultúrán belül a politika és a történelem viszonya mindig is feszültségekkel teli volt, amelyet általánosságban a történetpolitika (*Geschichtspolitik*) fogalmával jelölhetünk meg. A történetpolitika fejlődése folyamán egyre nyitottabbá vált a globális és a lokális emlékezetek iránt, és ezek hatása tagadhatatlan ugyan, de úgy tűnik, hogy a nemzet, mint emlékező és értelmező közösség, nem meghaladható referenciális keret. A fogalom szinte mindenütt mértékadó orientációs ponttá vált, aminek önmagában még nincs kiemelkedő politikai jelentősége, de mint domináns elem, meghatározza, hogy mit fogadunk el és mit utasítunk el, mivel azonosulunk, és mitől határolódunk el a múltból, ezért a történelem soha sem lehet politikailag teljesen semleges. A jelen politikai döntéseiben mindig tetten érhetők a múltra való direkt vagy indirekt hivatkozások és motivációk, amelyek meghatározzák a politikai elköteleződéseket és kényszerűségeket. A történetpolitika általánosságban tehát azt a kölcsönhatást fogja egybe, illetve magyarázza, amelynek során a politikában a múlt eseményei jelentésre és jelentőségre tesznek szert. Ennek alapján a történetpolitika egy hétköznapi jelenség, amely önmagában sem nem pozitív, sem nem negatív, sokkal inkább a neki tulajdonított funkcióktól és aktorai szándékaitól függ, jóllehet ezek hatása minden esetben áttételes.

A fogalom egy olyan neologizmus, amely átfogóan próbálja megragadni politika és történelem viszonyát. Eredete a 80-as évekre, a német történészvitára (*Historikerstreit*) nyúlik vissza, és eredeti pejoratív értelmétől fokozatosan elválva egyre inkább semleges

⁹ Martin SABROW, *Erinnerung als Pathosformel der Gegenwart*, Vorgänge, 2012/2, 4–15.

¹⁰ NORA, *i. m.*

jelentésre tett szert, majd tudományos kategóriaként önálló szubdiszciplinává vált a történelem és a politikatudomány határterületén.¹¹ Azóta több európai nyelvben meghonosodott, jóllehet az egyes országok emlékezetkultúrájának megfelelően mindenütt más és más jelentéstartalommal telítődött, illetve különböző hangsúlyokat kapott.¹² Ennek megfelelően a történetpolitika az a diszkurzív tér, amely a történelem értelmezését egy közösségi szempontból releváns múlt jelenbeli nyilvános reprezentációjaként primér politikai célokból felhasználja.¹³ Ez a meglehetősen általános megfogalmazás is arra utal, hogy nem egy egységes tárgyról van szó, hanem egy megközelítési módról vagy a kérdésfeltevés perspektívájáról, amely a történelem és a politika kölcsönhatásait akarja közéleti és tudományos igénnyel megragadni.¹⁴ A történelem politikával való összefonódása arra utal, hogy nemcsak a történelem hat a politikára, hanem a politika is a történelemre, jóllehet ezt a bonyolult kölcsönhatást lehetetlen minden részletében kibogozni és feltárni. Ez nyilvánul meg a történelmi tudatban, amely összeköti a múltat a jelen tapasztalataival és a jövő elképzeléseivel, és ezzel teszi lehetővé a tájékozódást az egyén és a társadalom számára egyaránt. Az ezzel kapcsolatos reflexiók meghatározzák, és egyben korlátozzák is a jelent, ami a múlt mint legitimációs forrás kognitív, esztétikai és politikai megjelenítésében nyilvánul meg.¹⁵ A kollektív önazonosság tudatának kialakításakor minden esetben történeteket mesélünk, amelyek mítoszokként élnek a társadalomban, és általában akkor tesznek szert jelentőségre, ha valamilyen nem várt esemény, a „véletlen betörése” megtöri a politikai folyamatok lefolyásának megszokott rendjét, és a nyomában fellépő ideológiai és értelmezési vákuum feléleszti a történetmesélés iránti vágyat, függetlenül attól, hogy új mítoszokat szőnek régi motívumokból vagy régi mítoszokat aktualizálnak az adott helyzetre. A politikai közösség tagjai mindig keresik azokat a pontokat a múltjukban, amelyek alapján magukat pozitívan értékelhetik, és amelyekkel így ellentmondásmentesen azonosulhatnak, illetve más közösségekkel szemben sikeresen definiálhatják magukat.

A két terület feszültségei leginkább ott bontakoznak ki, ahol történelem és politika nem egyszerűen érintkeznek, hanem meglehetősen változatosan – funkcióik, médiumaik és szereplőik kapcsán – össze is fonódnak. Ha abból indulunk ki, hogy a politika

¹¹ Harald SCHMID, *Vom publizistischen Kampfbegriff zum Forschungskonzept: Zur Historisierung der Kategorie „Geschichtspolitik“ = Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis: Erinnerungskulturen in Theorie und Praxis*, hg. Harald SCHMID, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2009, 53–76.

¹² Stefan TROEBST, *Geschichtspolitik: Politikfeld, Analyserahmen, Streitobjekt = Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, hg. Etienne FRANÇOIS, Kornelia KOŃCZAL, Robert TRABA, Stefan TROEBST, Göttingen, Wallstein Verlag, 2013, 15–34.

¹³ SCHMID, *i. m.*, 65.

¹⁴ Horst-Alfred HEINRICH, Michael KOHLSTRUCK, *Zur theoriegeleiteten Analyse von Geschichtspolitik = Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, hg. Horst-Alfred HEINRICH, Michael KOHLSTRUCK, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2008, 9–15.

¹⁵ Edgar WOLFRUM, *Erinnerungskultur und Geschichtspolitik als Forschungsfelder: Konzepte – Methoden – Themen = Reformation und Bauernkrieg: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik im geteilten Deutschland*, hg. Jan SCHEUNEMANN, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2010, 13–47.

állandóan alakuló spontán folyamat, akkor ehhez képest a múlt lezárt, és ennyiben a megtörtént esemény már nem visszavonható és nem befolyásolható. A politika azonban nemcsak a múlt véletlenszerű eseményeinek és tudatos döntéseinek következményeit tükrözi vissza, hanem a múlt értelmezését is a politika elemének tekinti. Ha a politikát a történelem kérdésfeltevései felől nézzük, akkor minden jelen a múlt eredménye, amelynek direkt és indirekt következményeit fel akarjuk ismerni. Úgy gondolkodunk, mintha a múlt értelmezné számunkra a jelen, jóllehet a modern kor viszonyai egyre esetlegesebbek, az ok-okozati összefüggések egyre átláthatatlanabbak, ezért egyre nehezebben írhatók le direkt összefüggésként a múlt és a jelen eseményei. Ennek ellenére folyamatosan primér igény nyilvánul meg a történelemből merített elbeszélések iránt, még akkor is, ha ennek esetlegességével tisztában vagyunk. A jelen eseményei sokféle módon kapcsolódnak egymásba, és sokféle okra vezethetők vissza egyidejűleg. Ezt a körülményt igen fontos szem előtt tartani még akkor is, ha a történelem politikája ezeket meglehetősen leegyszerűsített formában próbálja meg elénk tárni, hiszen célja nem a múlt valóságának és a történetek komplexitásának feltárása, hanem egy önkép kialakítása és önértelmezés megfogalmazása. Ebben az esetben nem egyszerűen arról van szó, hogy a múltat a jelen elvárásainak megfelelően értelmezik, hanem gyakran a jelen politikai konstellációi tükröződnek vissza a történelemből alkotott képekben. Mivel a politika állandóan változik, így a történelmi értelmezések velük együtt változnak. A múlt konstrukciója éppúgy folyamat, mint maga a politika, így a történelem mindig is politikai és kulturális háttértől függően interpretálható.

A múltfeldolgozás szakaszai

A történetpolitika alakulásának az egyes politikai kultúrákban különböző szakaszai vannak. Minden ország és politikai közösség életében vannak olyan események, amelyek nemcsak a kortársak, hanem az utódok körében is folytonosan megújuló vitákat gerjesztenek. Ezek kiélezik és leképezik a politikai ellentéteket, ezért bizonyos történelmi események gyakran a politikai csoportok azonosulásának vagy éppen elhatárolódásának alapjaként jelennek meg. Ezekben az esetekben a történelmi események megítélése egyben implicit vagy explicit politikai állásfoglalásnak is tekinthető. Különösen élesen jelennek meg az ebből fakadó konfliktusok azokban a társadalmakban, amelyeknek háborús vagy polgárháborús helyzetek, forradalmak vagy diktatúrák örökségével kell szembenéznie. Ez tulajdonképpen a múltfeldolgozás feladata, amely a történetpolitika része, és annak problémáját hordozza, hogy mit is kezdjen a politikai közösség az elmúlt rendszer materiális és immateriális, szellemi és mentális hagyatékával.¹⁶ Ezeknek a múltfeldolgozásoknak különböző szakaszai vannak:

¹⁶ Lásd Günther SANDNER, *Hegemonie und Erinnerung: Zur Konzeption von Geschichts- und Vergangenheitspolitik*, Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 2001/1, 5–16.

(1.) Az első szakasz általában a szándékos felejtés és elfojtás időszakára utal. Kétségtelen, hogy évszázadokig a felejtést tekintették a háborúk és polgárháborúk lezáró aktusának és a tartós béke feltételének.¹⁷ Számptalan történelmi példát ismerünk, amikor a sérelmek kölcsönös elfelejtése, vagy legalábbis az arra való felhívás volt a békés állapothoz való visszatérés kezdete, és ha ez nem is minden esetben teljesült maradéktalanul, ez számított a konfliktuslezárás normájának. Athénban a peloponnészoszi háború után a Thrasybulos vezette athéni demokraták a harminc zsarnok uralmát megdöntve úgy határoztak, hogy a háborús vereség és a belső harcok után befejeznek minden ellenségeskedést, és ezzel elejét veszik a további pusztításnak, ezért a harmincakon és közvetlen tettestársaikon kívül mindenki számára amnesztiát hirdettek.¹⁸ Cicero csaknem négy száz évvel később ugyannerre az eseményre hivatkozik, amikor Caesar meggyilkolása után azt javasolja, hogy a viszály emlékét örök feledéssel töröljék el.¹⁹ A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke az addigi legnagyobb pusztítás ellenére is „örök felejtését és megbocsátását” (*perpetua oblivio et amnistia*) követelt, és még a napóleoni háborúk utáni 1815-ös bécsi kongresszus XI. cikkelye is a sérelmek felejtéséről szól.

A 20. század katasztrófái után ez a lehetőség már egyáltalán nem állt fenn. Az I. világháborút lezáró békeszerződésekből már hiányoztak a kölcsönös felejtésre felhívó klauzulák. Az amnézia és az amnesztia ettől kezdve lehetetlenné váltak, és a felejtés mint a múlthoz való természetes viszony végleg diszkreditálódott. A II. világháború után a felejtés helyére az elhallgatás lépett, ami nemcsak elfojtás volt, hanem a múlt egyéni és közösségi feldolgozásának módja is. A múlttal való közvetlen szembenézést szinte lehetetlenné tette az áldozatok száma és a szenvedés mértéke, valamint a nyomukban érzett gyász és trauma, amelyek elzárták annak lehetőségét, hogy nyíltan beszéljenek a közelmúlt történéseiről.

(2.) Erre a jelenségre egyfajta paradox reakció volt az a múlt század hatvanas éveitől kezdődő, majd a nyolcvanas évektől kibontakozó és a kilencvenes évektől feltartóztathatatlanul terjedő emlékezetkultúra, amely a politikát sem hagyta érintetlenül. Ennek lényege abban állt, hogy meghaladták a különböző elhárító mechanizmusokat, és fokozatosan megkezdődött a saját múlttal való kritikus szembenézés. A múltjukkal szembenéző társadalmak úgy tekintettek ezekre a folyamatokra, mint azok az individuálpszichológiai megközelítések, amelyek szerint az egyén, ha megvallja múltját és elfogadja a történéseket úgy, ahogyan voltak, akkor leteheti terheit és megszabadulhat nyomasztó következményeitől. A terhelt múlt mindenkori jelenbe való integrálása elősegíti a politikai és erkölcsi tájékozódást, mert a múlt ettől kezdve már

¹⁷ Lásd Helmut KÖNIG, *Paradoxien der Erinnerung: Über Wissen und Vergessen*, Osteuropa, 2011/4, 43–53.

¹⁸ ARISZTOTELÉSZ, *Az athéni állam*, ford. RITÓÓK Zsigmond = *Államéletrajzok*, szerk. NÉMETH György, Bp., Osiris – Századvég, 1994, 34–35.

¹⁹ Marcus Tullius CICERO, *Első Philippica Marcus Antonius ellen*, ford. MARÓTI Egon = M. T. C., *Philippicák Marcus Antonius ellen*, Bp., Európa, 1990, 5.

nem csupán az emlékezés tárgya, hanem a demokrácia és az emberi jogok iránti elköteleződés mércéjét is jelenti. A szembenézés révén való múltfeldolgozást általában a demokratikus érettség és elköteleződés mércéjének tekintik, még akkor is, ha ennek mélységét és társadalmi beágyazottságát meglehetősen nehéz felmérni. Kétségtelen azonban, hogy a múlttal való szembenézésnek ezek még mindig jobb és hatásosabb formái, mint az utólagos leszámolások, politikai megbélyegzések vagy bírósági perek.²⁰

(3.) A demokratikus társadalmakban jellemző a történelem, és ennek megfelelően a kollektív emlékezet pluralizálódása. A múltról szóló viták többnyire nem zárulnak le, hanem állandóan újakezdődnek, még ha bizonyos értelmezések az identitás részévé is válnak. A múlt nem lezárt, a történelemnek nincs vége, hanem a viták beágyazódnak az értelmezési hatalomért folytatott küzdelembe, amely a szimbolikus politizálás egyik legfontosabb területe.²¹ Minden politikai rendszer általában állami eszközöket felhasználva igyekszik a politikai közösség, elsősorban a nemzet reprezentációját felvállalva valamilyen általános konszenzust feltételező identitást közvetíteni tagjai számára. Ennek eszközei meglehetősen változatosak, és a történelemtankönyvek kiadásától, az emlékművek állításán és közterületek megnevezésén keresztül, egészen az ünnepnapok meghatározásáig nyúlnak. Ezek az identitáspolitikai törekvések azonban nemcsak kiegészítik egymást, hanem szinte mindig más csoportos vagy egyéni emlékezésekkel, illetve hozzájuk kapcsolódó érdekekkel is összeütköznek. A történelemértelmezésért folytatott harc egy olyan konfliktusmezőt hoz létre, amelyben különböző hegemoniatörekvések csapnak össze annak reménye nélkül, hogy valamelyik ezek közül végső érvényre tehetne szert. A történelemképek sohasem véglegesek, mert referenciáik a jelenben találhatók.²²

A különböző érdekcsoportok és pártok különböző történelmi szempontokat hangoztatnak, amelyek a politikai vitákban megfellebbezhetetlen érvként hangzanak el, függetlenül attól, hogy a történelmi valósággal milyen viszonyban állnak. A sajátos történelmi kontextusokat gyakran hagyják figyelmen kívül, hogy az értelmezést a mindenkor politikai céloknak lehessen alárendelni. A társadalom politikai és kulturális törésvonalai is ezen konfliktusok mentén rajzolódnak ki, de a történelemértelmezések esetén nem csupán a célok és az eredmények az érdekesek, hanem azok a folyamatok is, amelyek ezeket folyamatosan befolyásolják ilyen vagy olyan irányba, és amit az értelmezéseknek így előbb-utóbb követni kell. Ezekben az esetekben tárul fel az a magától értetődő összefüggés, hogy nemcsak a politika hat a történelemre, hanem a társadalmi változásokon keresztül a történelemértelmezés is visszahat a politikára.

²⁰ „A történelmi leckék a pereknél jobbak arra, hogy szembenézzünk a múlttal”: Timothy Garton Ash angol történésszel Striker Sándor beszélget, *Fundamentum*, 2000/1, 61–65.

²¹ SANDNER, *i. m.*, 10–11.

²² Peter STEINBACH, *Geschichte und Politik: Nicht nur ein wissenschaftliches Verhältnis*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr. 28, 2001, 3–7.

Talán még ennél is esetlegesebb az egyéni emlékezet hatása, mert az állami és kollektív politikai emlékezet alapvetően az elit ügye, ezzel szemben az egyéni emlékezet mindig esetleges és érzelmekkel átítatott. Az egyénileg megélt élmények egyrészt autentikusak, vagy legalábbis az autentikusság érzését keltik, ugyanakkor több szempontból is meglehetősen megbízhatatlanok. Kétségtelen, hogy ugyanazt a történeti eseményt számtalan módon meg lehet élni, a perspektívák egymást nemcsak kiegészíthetik, hanem ellent is mondhatnak egymásnak. Az egyéni emlékezet felülírhatja a társadalmi emlékezetet, ha másfajta érzelmek kötődnek egy megélt eseményhez. Az, hogy valaki jelen volt egy történelmi eseménynél, egyáltalán nem garancia emlékezte megbízhatóságára.²³ Az emlékezetet bármikor újra lehet írni: sohasem lehet eldönteni, hogy mi az, ami olvasmány- vagy filmélményként rakódik rá, illetve milyen hatásokkal bírnak bizonyos képzelt vagy valós társadalmi elvárások az alakulásával kapcsolatban. Az individuális emlékezetben figyelemre méltó önellentmondások léphetnek fel, és élhetnek együtt tartósan attól függően, hogy az emlékezők egyszerre tekinthetnek egy korszakra elnyomó rendszerként és nosztalgikusan a biztonság (vissza)vágyott állapotaként. Ez nemcsak a kollektív emlékezettel kerülhet ellentétbe, hanem a történészek munkáival is, akik azokat a perspektívákat és összefüggéseket hozzák felszínre, amelyek az élményekben csak a legritkább esetben tudatosulnak.

A történetpolitika funkciói

A történetpolitikának meglehetősen különböző funkciói és motivációi vannak: a hagyomány feltalálása, legitimáció és delegitimáció, identitásképzés és integráció, amelyek nehezen elválaszthatók, mert nemcsak kiegészítik, hanem kölcsönösen feltételezik is egymást.

(1.) Kétségtelen, hogy azoknak a társadalmaknak, amelyeknek történelme nincs tele éles irányváltásokkal és törésekkel, könnyebb egyfajta folyamatosságot feltételezniük és interpretálniuk a saját hagyományaikat illetően. Múlt és politika viszonya elsősorban ott éleződik ki, ahol politikai törések következnek be, és a történelem érvként vagy magyarázatként visszatér a politikába. A történelmi törésekhez kapcsolódó múlt emlékezte nem magától értetődően megőrzött és nem homogén, jóllehet a múlt politikai értelmezéseit illetően ezek között is fontos különbségeket lehet felfedezni. Általában véve kijelenthetjük, hogy ezekben az esetekben a múlt politikai felhasználásai meglehetősen direkttek, mert a súlyosan terhelt közelmúlt tapasztalatával való szembenézésről szólnak. Ennek kérdései elsősorban a 20. század eseményeihez, a világháborúkhöz, polgárháborúkhöz, forradalmakhoz és ellenforradalmakhoz, népirtásokhoz, tömeges

²³ Hans Günter HOCKERTS, *Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr. 28, 2001, 15–30.

előzetésekhez és menekülésekhez kötődnek. Ezek az események végképp megtörik a történelem egységként és kontinuitásként való szemlélésének lehetőségét, és többnyire ellenállnak minden homogenizáló és konfliktusokat semlegesítő történelemszemléletnek. Az ilyen múlt általában nem, vagy csak nagyon lassan válik történelemmé, állandóan forr, újra és újra a politikai viták középpontjába kerül.

A történetpolitika hagyományteremtő funkciója elsősorban az 1989–90-es átalakulásokkal, a hidegháború végével és a szovjet tömb összeomlásával aktivizálódott, és célja egy olyan kontinuitás felvázolása volt, amelynek révén a történelmi törések hatása valamelyest enyhíthető, ha el nem is tüntethető. A kontinuitás többnyire elképzelt, ami különösen akkor szembetűnő, ha egy ország történelmében számos kisebb-nagyobb rendszerváltozás következett be, és ezek következményeit akarják „elegyengetni” egy történelmi konstrukció alapján. Ez az eljárás azonban legfeljebb átmenetileg képes elfedni a konfliktusokat, ezért sokkal adekvátabb, ha a történelmi töréseket valóban diszkontinuitásként interpretálják. A megbukott diktatúra a demokratikus berendezkedés antitéziséként jelenik meg, amellyel szemben tehát az új politikai berendezkedések a maguk politikai és társadalmi rendjét meghatározzák. Ennek politikai ideológiai modellje az antitotalitárius konszenzus, amely sok helyen a hidegháborús liberalizmus találmánya volt, de 1989 után Kelet- és Közép-Európában is a múltértelmezés keretévé vált.

A fenti folyamat legnagyobb nehézsége, hogy a különböző tapasztalatok ellenére kell a társadalom egésze számára elfogadható hagyományt teremteni, amely a katasztrófák utáni új politikai rend megszilárdulását szolgálja. A történelmi hagyományok mindenütt konstrukciók, amelyek abban a formában sohasem léteztek, mégis kapcsolódási lehetőségeket kínálnak a jelen számára. Ebben nem az a zavaró körülmény, hogy a hagyományt kitalálják, hiszen minden hagyomány kitalált: inkább az, hogy a kitalált hagyományok a teljesség igényével lépnek fel, és a politikai törések értelmezését megpróbálják egyoldalúvá tenni vagy elsimítani. Ebben az összefüggésben születnek meg a történelem politikai felhasználásának legelterjedtebb formái, a politika mítoszok, amelyek egyetlen elbeszélésbe fogják a múltat, a jelent és a jövőt. Ezeknek sohasem az igazságtartalma a lényeges, hanem az a képességük, hogy elbeszéléseik révén képesek-e a történelmet, és ezen keresztül a közösséget egységbe fogni.

(2.) A történetpolitika másik funkciója a politikai cselekvés és a hatalom legitimációja, illetve a politikai ellenfelek történelmi elbeszélések révén való delegitimációja. Ennek eszköze a mesterelbeszélések megalkotása, amelyek egy-egy politikai közösség számára elfogadható alapot nyújtanak, ugyanakkor ezzel el is különítik magukat más politikai közösségektől. A mesterelbeszélések időben meglehetősen változékonyak, amennyiben idővel megmerevedhetnek, a folyamatos ritualizálódás miatt elveszthetik eredeti jelentésüket és jelentőségüket, de politikai kihívások vagy válságok nyomán újrafogalmazódhatnak. A történelemre való hivatkozás egyszerre legitimálhatja és delegitimálhatja az uralmat. Ezek az elbeszélések a politikai helyzetekkel együtt

változnak, és minden esetben hegemoniára törekszenek, miközben gyakran ellenbeszéléseket provokálnak. Az ellenbeszélések hatása a pluralista társadalmakban általában az, hogy idővel elismerésre találnak, és így fokozatosan emancipálódnak a többi történethez képest. Ezek a legitimáló mesterelbeszélések általában normatív tartalmakkal bírnak, és lehetővé teszik mások történelmi tapasztalatának elismerését és elfogadását, vagy éppenséggel az attól való távolságtartást. A legitimáló elbeszélések legnagyobb gondja, hogy a vállalt múltba kell integrálni a terhelt múltat is, ami azonban a pozitív identitásképzés céljának mond ellent, és nem illeszthető be könnyen a történelem által alkotott önképbe. Ilyenkor jön mozgásba a negatív történelmi események tagadása, értelmetlen színben való feltüntetése vagy nosztalgikus megközelítése, amelyek megakadályozzák a múlttal való önkritikus szembenézést és a demokratikus elköteleződés megerősödését.

(3.) A történetpolitika talán legfontosabb funkciója az identitásképzés. A történelmi elbeszéléseknek társadalmilag integratív módon kell hatnia, ami már csak azért is meglehetősen problematikus, mert minden modern identitás túlságosan komplex ahhoz, hogy egyetlen tulajdonságra vezessük vissza, és a különböző identitások általában feszültségekkel teli kölcsönhatásban állnak egymással.²⁴ Az identitás egy katasztrófák és törések által kevésbé szabdaltnak tűnő történelem esetén többnyire magától értetődő vagy vállalható lehet, de minden más esetben szükség van a történelem vitákon és kritikán alapuló elsajátítására. Reinhart Koselleck szerint nem létezik kollektív emlékezet, de léteznek a lehetséges emlékezetek kollektív feltételei.²⁵ Ezek azonban nem egyszerűen a közös tapasztalatból adódnak, hanem a politikai és történelmi diskurzusok eredményeként, amelyek egyfajta identitássá sűrűsödve a politikai önzonosság kifejezését szolgálják. Az identitásképző elemek hatékonysága leginkább abban nyilvánul meg, hogy képes a múltat és a jelent egyben tartani, illetve a jövőt anticipálni. A történelem a jövő megelőlegezésévé válik úgy, hogy a jelen is szembe néz vele. A történelem tapasztalatainak levonása, illetve a belőlük való tanulás ezért vált a mai kor egyik legfontosabb történetpolitikai imperatívuszává. „Az önmegértés diskurzusaiban [...] nem rövid távú célokról és politikákról vitázunk, hanem a kívánatos politikai együttélés formáiról, a politikai közösségben elsőbbséget követelő értékekről.”²⁶ A történelemből való tanulás így vált a politikai közösség normatív alapjainak kiemelt területévé.

²⁴ Horst MÖLLER, *Erinnerung(en), Geschichte, Identität*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr. 28, 2001, 8–14.

²⁵ Reinhart KOSELLECK, *Gebrochene Erinnerung? Deutsche und polnische Vergangenheiten = Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, Jahrbuch 2000*, Göttingen, Wallstein, 2001, 19–32.

²⁶ Jürgen HABERMAS, *A történelem közéletben való felhasználásáról*, ford. RUZSACZ István = J. H., *A posztmodernizmus állapota: politikai esszék*, Bp., L'Harmattan, 2006, 31.

Történetpolitika és demokrácia

A történetpolitika mindenütt a szimbolikus politizálás egyik legfontosabb területévé vált, amely általában egy olyan konfliktusokkal terhelt teret nyit meg, ahol az értelmezési hatalomért és kulturális hegemóniáért folyik a harc.²⁷ Természetesen nem azt állítom, hogy kizárólag a múltról folytatott viták alkotják ezt a teret, de azon az alapon, hogy a történelem értelmezése mindig a jelenbe ér, elsődleges politikai jelentőségre tesz szert. A történelemről szóló viták végérvényesen lezárhatatlanok, mert mindig a jelen politikai konstellációihoz igazodnak, így különböző érdekeknek és világképeknek vannak alárendelve. Azok a történelemképek, amelyek érvényre tesznek szert, nemcsak a jelent, de a jövőt is meghatározzák.²⁸ Mindazonáltal félreértenénk a folyamatot, ha azt gondolnánk, hogy a történetpolitikai célokkal közvetlenül befolyásolni lehetne a társadalmat. A történetpolitika irányulhat közvetlen politikai célokra és célul tűzheti ki a felvilágosítást, ugyanakkor sokkal inkább tekinthető a múltról szóló spontán és nyitott viták diszkurzív terének.

A történetpolitika valójában a politika állapotának egyfajta tükré, amelyik arról tanúskodik, hogy egy demokratikus rendszerben az identitást alkotó elemek viták és szimbolikus küzdelmek keretében születnek meg. Az értelmezési hatalomért folytatott küzdelem éppenséggel nem fenyegeti a demokráciát, hanem annak egyenesen feltétele, illetve garanciája. A pluralitás és nyitottság azonban nem vezethet tetszőlegességhez, vagy önkényességhez, mert a szereplők folyamatosan ellenelbeszélésekkel ellensúlyozzák, illetve korrigálják egymást, ami végső soron a politikai kultúra érettségének jele. Ebben persze meglehetősen nagy felelőssége van a történettudomány és a politikatudomány képviselőinek, illetve általában a tudósok közösségének, amelynek ragaszkodnia kell saját tárgya módszereihez és a vizsgálat tudományos perspektíváihoz.²⁹ Ezen a területen kapcsolódik össze a *public history*, a *historytainment* és a történettudomány, amelyeknek mind megvan a maga jelentősége a történetpolitikán belül, miközben egyik sem válhat a politika kiszolgálójává vagy játékszerévé, mert azzal önnön létét kockáztatja. A történetpolitika diskurzusai mutatják a legegységelműbben, hogy egy közösség hogyan képes megbirkózni saját történelmi tehertétéivel, és milyen következtetéseket képes belőlük levonni a mindenkori politikai jelen számára. A történetpolitika jelentősége abban a felismerésben áll, hogy demokratikus önértelmezésünk részeként, milyen felelősségvállalás és elkötelezettség terhel minket a múlt összefüggésében.

Itt nem egyszerűen az elődök véttségéről vagy feloldozásáról van szó, hanem az utódok kritikus meggyőződéséről is. A később születettek közélet iránti érdeklődése, akik nem tudhatják, hogy ők miként viselkedtek volna

²⁷ SANDNER, *i. m.*, 12–13.

²⁸ WOLFRUM, *i. m.*, 18.

²⁹ HOCKERTS, *i. m.*, 26–27.

akkoriban, más célra irányul, mint az erkölcsileg ítélező kortársak igyekezete, akik azonos interakciós összefüggésben állnak, és kérdőre vonják egymást. [...] Polgárként ellenben a leszármazottak saját érdekükben kíváncsiak nemzeti történelmük legsötétebb fejezetére. Ez ügyben másokra nem mutogatnak. Egy terhes örökség kulturális mátrixával szeretnének tisztába jönni, hogy felismerjék, mi az, amiért közösen felelnek, és hogy az akkori végzetes motivációs hátteret alkotó hagyományokból mi az, ami adott esetben tovább hat és revízióra szorul. Egy általánosan elterjedt, individuálisan vétkes magatartásból a kollektív felelősség képzete jön létre.³⁰

LÁSZLÓ LEVENTE BALOGH
On the Political Use of History

Within memory culture the relationship between politics and history has always been full of tension which is usually distinguished with the concept of history politics. The concept has become a standard point of orientation nearly everywhere, which, on its own, does not have outstanding political importance, however, as a dominant element it determines what we accept and reject from the past, thus history can never be completely politically neutral. In present political decisions we can always find direct or indirect references to or motivations for the past, which defy our political engagement and necessities. Therefore, in general, history politics explains the interaction through which past events gain meaning and significance in politics. History politics is the discursive space in which the interpretation of history is based upon the primer political usage of the present public representation of a communally relevant past event by different agents. Hence, it is not a coherent subject but a way of approaching or a perspective of questioning, which wishes to grasp the interactions between history and politics on a public and academic level.

³⁰ HABERMAS, *i. m.*, 33–34.